

ГЕОПОЛІТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ УКРАЇНИ

УДК: 355.424.4:327.5

DOI: 10.24144/2078-1431.2022.1(28).9-16

Леонід Чупрій,

*доктор політичних наук, професор,
професор кафедри філософії, політології
Державного податкового університету*

ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ КЛАСИЧНИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються ключові геополітичні ідеї ХХ століття. Зазначається, що класиками геополітики вважаються шведський дослідник Р. Челлен, американський історик А. Мехен, британські дослідники сер Г. Макіндер та сер Дж. Фейргрів, американський дослідник Н. Спайкмен, німецький дослідник К. Хаусхофер та ін. Зокрема наголошено, що Р. Челлен здійснив спробу проаналізувати вплив географічних чинників на особливості функціонування держави. Аналізуються ключові закони геополітики, зокрема закон фундаментального дуалізму таласократії і теллурократії, закон синтезу суші та моря. Так, головна ідея А. Мехена полягала в тому, що морська потужність держави (таласократія) значною мірою визначає історичні долі країн і народів. К. Хаусхофер навпаки зазначав, що теллурократичні (сухопутні) держави будуть правити світом. Г. Макіндер увів у геополітику ключовий термін – Хартленд, або середина земля як осьова область історії. Підкреслюється, що після Другої світової війни сформувалася біполярна модель світу, відтак більшість геополітиків у своїх теоріях відображали цю геополітичну реальність. Так, на думку дослідника А. Северські, світ було поділено на два величезних кола економічної та військової могутності, сконцентрованих відповідно на індустріальних центрах США і Радянського Союзу. П. Галлуа важливими параметрами геополітичного виміру сучасного світу, крім географічних характеристик держав, вважав появу і поширення ракетно-ядерної зброї. Саме остання урівнює держави, які нею володіють, незалежно від їх географічного положення, розмірів, віддаленості одна від одної і т.д., оскільки є руйнівною для всіх.

Ключові слова: геополітика, міжнародні відносини, Хартленд, таласократія, теллурократія, політичний реалізм, ідеалізм.

The article considers the key geopolitical ideas of the XX century. To become the classics of geopolitics vovazayayutsya: the Swedish presenter R. Challen, the American historian A. Mehen, the British presenters Ser G. Macinder and Ser G. Fairgrev, the American presenter N. Spykman, the American T. So it means, that R. Challen had tried to analyze the influx of geographic officials on the particular function of the state. The

key laws of geopolitics are analyzed, the law of the fundamental dualism of talasocracy and tellurocracy, the law of the synthesis of land and sea. So the main idea of A. Mekhen was based on the fact that the maritime force of the state (talasocracy) was a significant world of the origin of the historical valleys of the land and the people. K. Haushofer naopak meaning that the telluric (land) powers will rule over the world. Mackinder has entered the geopolitics of the key term – Heartland or the middle land yak axial region of history. As a result, a bipolar model of light has been formulated, since a large number of geopolitics in their theories have imaged geopolitical reality. So, on the thought of the presenter A.P. Seversky, there is a light of the ascendancy to two great stakes of economic and modern potential, which are concentrated, apparently, on the industrial centers of the United States and the Radiansky Union. P. Gallois important parameters of the geopolitical vimir of the current world in the geographic characteristics of the powers in the emergence and expansion of nuclear missile defense. The only thing left to do is to rob each other of the powers that be, as it is, regardless of geographic position, changes, in relation to one of one and so on, as well as ruinous for all.

Key words: *geopolitics, international vidnosini, Heartland, talasocracy, tellurocracy, political realism, idealism.*

Домінуючим трендом міжнародно-політичного життя в XXI столітті стають процеси глобалізації в поєднанні з посиленням регіоналізації, коли ті чи інші регіони значно активізуються, збільшуючи свій політичний і економічний потенціал. На думку У. Бека та інших дослідників-глобалістів, сьогодні в умовах посилення глобалізації та регіоналізації відбувається трансформація світової політичної системи, зміцнюються позиції одних держав чи регіонів, натомість послаблюються інших. Відтак в цих умовах досить актуальним є висвітлення особливостей становлення і розвитку глобальної геополітики.

Метою статті є дослідження ключових геополітичних ідей ХХ століття.

Геополітика вивчає вплив географічних чинників на закони становлення, функціонування і розвитку економічних, соціально-політичних, військових систем країн та регіонів світу. Одним із ключових законів геополітики є закон фундаментального дуалізму, що пов'язує географічний устрій планети з могутністю певних держав, які мають відповідне територіальне розташування. Так, ключові дослідники геополітичної науки Р. Челлен, А. Мехен, Х. Макіндер, К. Хаусхофер, Л. Гумільов, М. Данилевський, П. Савицький підкреслювали, що цей дуалізм проявляється в протиставленні сухопутної могутності (теллурократії) і морської могутності (таласократії). Перша характерна переважно для військово-авторитарних країн (наприклад, Стародавня Спарта, Стародавній Рим, Німеччина, Радянський Союз), друга – торгових цивілізацій (Стародавні Афіни, Карфаген, Англія, Португалія, Іспанія, США).

На думку засновників геополітики, особливо А. Мехена і Х. Макіндера, цей дуалізм спочатку несе в собі насіння ворожості, які, потрапляючи на сприятливе політичне підґрунтя, призводить до непримиренної боротьби двох стихій -рідкої, мінливої (вода) і твердої, постійної (земля), двох типів культурно-історичних цивілізацій (демократії і ідеократії).

Теллурократія, або сухопутна могутність, характеризується чітко визначеними кордонами, фіксованим географічним простором, особливим способами життєдіяльності населення, певними консервативними традиціями, чіткими й усталеними моральними та юридичними нормами і законами, яким підкоряються всі індивіди і групи людей. Суша – це щось завжди стійке, міцне, постійне, що зумовлює чітке слідування нормам моралі і закону, твердість традиції. В такій цивілізації звичаї формуються в суспільній свідомості та передаються з покоління в покоління. На думку геополітиків, у сухопутних народів, особливо осілих, переважає почуття колективізму, а не індивідуалізму, для них не притаманний дух підприємництва. В управлінні великими і малими соціальними групами головним принципом є ієрархічність.

На думку родоначальника таласократичної концепції А. Мехена, морські держави є прямою протилежністю сухопутним державам [2]. Таласократія, або торгова цивілізація, є більш динамічною і сприйнятливою до досягнень науково-технічного прогресу. Основні цінності, які їй притаманні, – це індивідуалізм, прагнення до підприємництва, отримання прибутку, швидкого збагачення, винахідливість, навіть певний дух авантюризму. Головна мета такої цивілізації – це рух вперед, до нових горизонтів, відкриттів, пригод, наживи.

Дослідники вважають, що довгий час континентальні цивілізації (суша) переважали над морськими: Спарта й Афіни, Рим і Карфаген. Але з розвитком науково-технічного прогресу, промисловості, вдосконаленням озброєнь, посиленням поділу суспільної праці, активізації товарообміну і торгівлі, посилювалися позиції морських держав.

Звідси впливає інший закон геополітики: посилення чинника простору в людській історії. А. Мехен досить ґрунтовно висвітлює цей закон у своїй праці «Вплив морської сили на історію»[2], вказуючи, що англійська держава значною мірою зобов'язана своєю могутністю морю. На його думку, зростання впливу таласократичних держав розпочинається разом з епохою великих географічних відкриттів та досягає найбільшої своєї могутності наприкінці ХХ ст., коли Англія стає однією із провідних країн світу. До таласократичних держав дослідник відносить також і США, яка займає сьогодні лідируючі позиції у світі. Геополітичний дуалізм досяг своєї вершини в середині ХХ ст., коли теллурократичною державою вважався СРСР, а таласократичною – США з підконтрольними їм сферами впливу.

Ще одним із важливих законів геополітики, який пов'язаний з дуалізмом таласократії і теллурократії, є закон синтезу суші та моря – «берегова зона, Rimland». Це одне з ключових понять у геополітиці. Берегова зона поєднує в собі певні риси таласократії і теллурократії. Вплив моря зумовлює в «береговій зоні» більш активний розвиток, ніж на суші. Вплив теллурократії сприяє формуванню стабільності, стійких моральних норм, традицій. Берегова зона – складне геополітичне утворення, яке одночасно є сушею і морем, островом і кораблем. Rimland – це складна реальність, що має самостійну логіку розвитку і значною мірою впливає і на таласократію, і на теллурократію.

Значний внесок у розвиток геополітики вніс шведський дослідник і політичний діяч Р. Челлен (1846-1922), який, власне, і ввів у науковий обіг сам термін «геополітика». У своїй головній роботі «Staten som Lifsform» він здійснив спробу проаналізувати вплив географічних чинників на особливості функціонування держави. Р. Челлен акцентував увагу на необхідності органічного поєднання п'яти пов'язаних між собою елементів політики: економічної політики, демографічної політики, соціальної політики, кратополітики і геополітики. При цьому він характеризував геополітику як науку, що розглядає державу як географічний організм або феномен у просторі. Р. Челлен був германофілом, він також позитивно ставився до скандинавських країн, тому пропонував створити германо-нордичний союз на чолі з Німецькою імперією для протидії зовнішнім загрозам [3].

Поряд з Р. Челленом класиками геополітики також вважаються: американський історик А. Мехен, британські дослідники сер Г. Макіндер та сер Дж.Фейргрів, американський дослідник Н. Спайкмен, німецький дослідник К. Хаусхофер та ін. Свої геополітичні ідеї в перші десятиліття ХХ ст. пропонували Л.С.Емері, лорд Керзон, Й.Парч та ін., хоча роботи останніх мали епізодичний характер і не внесли значних змін у існуючі концепції геополітики

Значний вплив на формування класичної геополітики здійснили праці вищезгаданого американського адмірала А. Мехена, зокрема його книга «Вплив морської сили на історію» (1890 р.) [2]. У той період ця книга користувалася значним попитом. Тільки в США і Великобританії вона витримала 32 перевидання і була також видана у більшості європейських країн. Англійські рецензенти називали роботи Мехена «євангелієм британської величі». Кайзер Німеччини Вільгельм II стверджував, що він напам'ять знає всі його роботи і розпорядився розіслати їх в усі судові бібліотеки Німеччини. Надзвичайний успіх мала ця книга в Японії.

Головна ідея А. Мехена полягала в тому, що морська потужність держави значною мірою визначає історичні долі країн і народів. Великобританія в кінці ХІХ в. мала значну морську могутність. А. Мехен виділяв такі чинники, що визначають, на його думку, геополітичну могутність країни: протяжність території, географічне положення, наявність природних ресурсів, сприятливий клімат, чисельність населення, національний характер і державний лад [2]. А. Мехен також вважав, що США зможе перетворитися на могутню військово-морську державу, яка, маючи потужний військово-морський флот, здатна змагатися з найбільшими та сильними державами того періоду.

Відчутний внесок у розробку геополітичного трактування зовнішньої політики держав вніс англійський дослідник сер Макіндер [1]. Свої ідеї він представив на засіданні Королівського географічного товариства 25 січня 1904 року. Макіндер критикував ідеалістичні принципи Вільсона, він також не був прихильником ідей ринкової економіки та демократичного розвитку. В геополітиці Макіндер запропонував ключовий термін – середина земля, або Хартленд як осьова область історії, якою, на думку дослідника, на той час була Великобританія як потужна морська держава. Проте, на

думку Макіндера, з часом в умовах розвитку транспортних комунікацій, будівництва нових доріг, розвитку автомобільного, залізничного транспорту баланс сил зміниться на користь сухопутних держав. Відтак у ХХ столітті Хартлендом стане Євразія як потужна сухопутна фортеця, яка зможе гідно протистояти морським державам. Значну увагу дослідник приділяв Східній Європі, вважаючи, що той, хто контролює цей регіон, той контролює Хартленд; хто контролює Хартленд, той контролює світовий острів, а отже і весь світ. Макіндер також зазначав, що якщо СРСР у Другій світовій війні переможе нацистську Німеччину, то стане найбільшою сухопутною державою на планеті, оскільки до цього нею намагалася стати саме Німеччина.

Очевидно, що, незважаючи на відмінності між А. Мехеном і Г. Макіндером, які робили акцент на морську і сухопутну потужність держав, вони були близькими в своїх основних позиціях. Так, вони негативно оцінювали демократію і критикували принципи ринкової економіки та вільної торгівлі. А. Мехен міг схвально говорити про використання морської торгівлі, яка значною мірою сприяла посиленню англійської економічної могутності, відтак у його схемі саме контроль над морями відігравав вирішальну роль у досягненні могутності Британською імперією. Г. Макіндер не погоджувався з цією думкою, він вважав, що економічна могутність держави аж ніяк не залежить від вільної торгівлі, головними є природні ресурси та географічне розташування держав.

Під час та після Другої світової війни геополітика активно почала розвиватися в США. Тут почали з'являтися нові теорії зовнішньої політики та світового порядку. Серед дослідників цього періоду слід виділити Н.Спайкмена, Г.Уайджерта, Р.Страуса-Хюпе, В.Стефансона, О.Латімора та ін., які прагнули розробити ключові положення американської геополітики, в основі якої лежить ідея про особливу роль США у світі.

Так, Р. Страус-Хюпе відзначав, що в геополітиці важливу роль відіграє ретельно розроблений (master) план розвитку країни, який передбачає визначення напрямку розвитку країни та її зовнішньополітичних орієнтацій, зокрема з ким дружити і з ким ворогувати. На думку дослідника, при розробленні американської геополітики на передній план висувається питання про відносини з європейськими країнами.

Значну увагу дослідники приділяли силовим методам ведення політики, що пізніше лягло в основу концепту політичного реалізму. Так, Н. Спайкмен зазначав, що у світі міжнародної анархії зовнішня політика повинна мати на меті перш за все поліпшення чи збереження силового потенціалу держави. Саме сила забезпечує здатність держави вести успішну війну, а в географії – ключі до проблем військової та політичної стратегії. Територія держави – це стратегічна позиція, оплот держави, її фортеця, яку вона повинна обороняти всіма можливими засобами. Зручне географічне положення сприятиме як здатності вести оборону, так і в разі потреби переходити в наступ. Географія є найбільш фундаментальним чинником у зовнішній політиці держав, оскільки цей фактор – постійний. Міністри приходять і йдуть, зникають навіть диктатури, але гори, моря та пустелі залишаються незмінними.

Спайкмен виділяв три великих центри світової сили: європейське узбережжя, атлантичне узбережжя Північної Америки і Далекий Схід Євразії. Хоча він не заперечував і формування нових центрів сили, зокрема він відзначав значний геополітичний потенціал Індії. На думку Спайкмена, особливо значущим для США є європейське узбережжя, оскільки США виникли як трансатлантична проекція європейської цивілізації.

Слід зазначити, що у працях більшості американських дослідників акцентувалася увага на зміцненні ролі США у світовій політиці. Проте, на їх думку, США повинні шукати активних союзників у Європі, і таким може стати насамперед Великобританія. На думку Спайкмена, навіть якби Німеччина і Японія перемогли, то союз з Великобританією давав би можливість їм протидіяти. І ми знаємо, що завдяки активній співпраці Англії зі США стала можливою активна протидія нацистській Німеччині і відкриття Другого фронту, що значно допомогло Радянському Союзу у перемогах на Східному фронті. Спайкмен дещо переглянув концепцію Макіндера, переформулювавши тези останнього так: «Хто контролює Римленд, той контролює Євразію, а хто контролює Євразію, той контролює долі всього світу» [4].

Ідеї Спайкмена підтримував і розвивав інший дослідник – Г. Уайджерт, який вніс значний вклад у обґрунтування лідируючої ролі США в післявоєнному світі. Останній закликав вчитися у німецьких геополітиків, використовуючи їх найкращі ідеї. Проте Г. Уайджерт відзначав, що ні в якому разі не можна використовувати ідеї вищої раси чи агресивного завоювання інших держав. На думку дослідника, світ можна завойовувати прогресивними ідеями, відтак США повинні утверджувати у світі ідеї свободи і демократії, сприяти звільненню Євразії від всіх форм імперіалізму та комунізму. Г. Уайджерт вважав, що США, маючи потужний військово-морський флот і авіацію, зможуть встановити контроль над узбережжям євразійського континенту і, заблокувавши євразійський Хартленд, контролювати весь світ.

Як ми знаємо, після Другої світової війни сформувалася біполярна модель світу, відтак більшість геополітиків у своїх теоріях відображали цю геополітичну реальність. В цей період була розроблена атомна зброя, значно посилилася авіація, виникла космонавтика, що значно вплинуло на військовий потенціал держав. Так, на думку дослідника А. Северскі, світ поділений на два величезних кола економічної та військової могутності, сконцентрованих відповідно на індустріальних центрах США і Радянського Союзу. Американське коло покриває більшу частину Західної півкулі, а радянське – більшу частину сухопутного світового острова. Обидва вони мають приблизно однакову силу і, на думку Северскі, в сукупності становлять ключ до світового панування.

Слід зазначити, що науковці як західного світу, так і радянського блоку розглядали світову реальність у рамках схожої біполярної геополітики. Проте в міру послаблення жорсткої структурованості біполярного світу починають формуватися нові центри впливу, і це досить суттєво вплинуло на світову геополітичну думку. Так, вже починаючи з 70-х років мину-

лого століття, відбувався відхід від двополюсної (океанічно-континентальної) до поліцентричної картини світоустрою. Серед дослідників, які відображали ці тенденції, слід назвати в першу чергу Дж.Кроуна, Х.де Бліджа, Б. Рассела, Л. Канторі, С. Шпігеля, С. Коена та ін.

Так, наприклад, С. Коен виділяв два типи регіонів світового масштабу: геостратегічний і геополітичний. До першого типу він відносив морські держави, орієнтовані на торгівлю і євразійсько-континентальний світ. С. Коен також передбачав посилення регіону країн Індійського океану. На думку С. Коена, світ морських держав включає в себе США, Англію, приморські країни Європи, Південну Америку, Карибський басейн, Магриб, Африку на південь від Сахари, острівну Азію й Океанію.

Континентальний світ, на думку дослідника, складається з двох ключових регіонів – Східної Азії та Хартленда разом зі Східною Європою. Кожен регіон, як правило, має одну ключову країну і кілька малих країн і характеризується політичними, економічними, соціокультурними особливостями. Він передбачав виникнення Євросоюзу, вважаючи його новою наддержавою, за своєю вагою рівновеликою США та СРСР.

На думку С. Коена, ключові геостратегічні регіони відокремлюються один від одного хиткими поясами країн Близького Сходу і Південно-Західної Азії, які тільки нещодавно звільнилися з-під колоніального панування і не досягли значного економічного розвитку і відтак ще не можуть здійснювати значний геополітичний вплив. Пізніше Коен говорить про глобальну політичну систему в термінах поліцентризму, виділяючи чотири ключові геополітичні гравці того часу: США, Євросоюз, Радянський Союз і Китай. У цих глобальних рамках, за схемою Коена, існує безліч світових силових осей, які служать кращою гарантією глобальної рівноваги. Значну увагу він приділяв дослідженню причин розпаду Радянського Союзу та становленню пострадянської Росії і присвятив цьому питанню кілька статей [5].

Значний внесок у перегляд традиційних геополітичних ідей в умовах ракетно-ядерного століття здійснив французький дослідник П. Галлуа. Останній піддає критиці принципи географічного детермінізму. На думку П. Галлуа, важливими параметрами геополітичного виміру сучасного світу, крім географічних характеристик держав, є поява і поширення ракетно-ядерної зброї. Саме остання робить рівними між собою держави, які нею володіють, незалежно від їх географічного положення, розмірів, віддаленості один від одного і т.д., оскільки є руйнівною для всіх. Сучасні дослідники довели, що навіть обмежене використання ядерної зброї може призвести до непередбачуваних кліматичних і природних змін, оскільки величезна кількість сажі і пилу, що підніметься в атмосферу після ядерних вибухів, закриє земну поверхню від сонячного проміння на місяці, а то й роки, настане «ядерна зима», яка може призвести до загибелі більшості видів тварин і рослин на планеті. Відтак людство припинить своє існування або буде відкинуто на тисячоліття назад.

П. Галлуа звернув увагу на те, що посилюватиметься роль засобів масової інформації, які будуть здійснювати значний вплив на політичні про-

цеси та явища. Також, на його думку, будуть розвиватися форми самоорганізації населення, що матиме вплив на геополітичне майбутнє людства. П. Галлуа також передбачив, що, крім суші, морів і повітряного простору, важливим чинником посилення геополітичного становища держави стане освоєння космічного простору [6].

Підсумовуючи, слід зазначити, що значний вплив на формування ключових геополітичних ідей мали такі дослідники, як А. Мехен, Р. Челлен, С. Коен, П. Галлуа, Н. Спайкмен, Дж. Кроун, Б. Рассел, Л. Канторі, С. Шпігель. У післявоєнний період почали формуватися нові геополітичні ідеї, які відображали біполярний світовий устрій. Частина політиків акцентували увагу на важливій геополітичній ролі США як лідера демократичного світу. Поступово почали поширюватися поліцентричні геополітичні ідеї, що відображали формування нових регіональних центрів сили.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Макиндер Х. Круглая Земля и обретение мира (перевод и комментарии Вадима Цымбурского) // Журнальный клуб Интелрос «Космополис». 2007. №16. 2007. URL: <http://www.intelros.ru/index.php?newsid=357>
2. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю 1660-1783. СПб.: Terra Fantastica, 2002. 634 с.
3. Угрин Л. Челлен Рудольф // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. С. 236.
4. Spykman N. America's Strategy in World Politics. N. Y., 1942. P. 41.
5. Stephen F. Cohen, Influential Historian of Russia, Dies at 81 URL: <https://www.nytimes.com/2020/09/18/books/stephen-cohen-dead.html>
6. Delarge J. Pierre Gallois. Paris: Gründ, Jean-Pierre Delarge, 2001.124 с.

REFERENCES

1. Makynder, H. (2007). Kruhlaia Zemlia y obretenye myra [Round Earth and finding peace]. *Zhurnal'nyy klub Intelros «Kosmopolis» – Journal Club Intelros «Cosmopolis*, 16. Retrieved from: <http://www.intelros.ru/index.php?newsid=357> [in Russian].
2. Mahan, A.T. (2002). *Vliyaniye morskoy sily na istoriyu 1660-1783. [The influence of sea power on history 1660-1783]*. SPb.: Terra Fantastica [in Russian].
3. Uhryn, L., & Chellen Rudolf. (2011). *Politychna entsyklopediia [Political encyclopedia]*. Yu. Levenets, Yu. Shapoval (Eds.). *Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo* [in Ukrainian].
4. Spykman, N. (1942). *Americas Strategy in World Politics*. N. Y., P. 41 [in English].
5. Stephen, F. Cohen, *Influential Historian of Russia, Dies at 81*. Retrieved from: <https://www.nytimes.com/2020/09/18/books/stephen-cohen-dead.html> [in English].
6. Delarge, J. (2001). *Pierre Gallois*. Paris: Gründ, Jean-Pierre Delarge, 2001. 124 s. [in English].